

Dr hab. Urszula Anna Domżał

ORCID 0000-0001-9244-9988

Uczelnia Nauk Społecznych w Łodzi

Oskar Osowski

Student

Uczelnia Nauk Społecznych w Łodzi

Mikołaj Zwoliński

Student

Uczelnia Nauk Społecznych w Łodzi

RELIGIA W ŚWIECIE WARTOŚCI MŁODZIEŻY WIEJSKIEJ

Streszczenie

Artykuł jest częścią raportu z badań nad religijnością młodzieży gimnazjalnej i licealnej. Tekst przedstawia podstawy teoretyczne podjętych badań. Prezentowane są podstawowe terminy, poglądy różnych autorów, życie młodzieży w środowisku wiejskim, jego porównanie do życia młodzieży miejskiej oraz wybrane badania nad religijnością młodzieży. W podsumowaniu znajduje się refleksja dotycząca udziału młodzieży w świątkach parafialnych.

Słowa kluczowe: religijność młodzieży • religijność wiejska • młodzież wiejska • święta parafialne.

VALUES AND RELIGION OF RURAL YOUTH

Abstract

The article is part of a research report on the religiousness of junior high school and high school students in rural environments. The text presents the theoretical basis of the undertaken research. The article then proceeds to explain some terms, views of various authors as

well as the popular images of the life of young people from rural and urban areas. The summary provides a reflection on the participation of young people in parish festivals.

Keywords: religiousness of youth • rural religious life • rural young people • parish festivals

Wprowadzenie

Religia zawsze wywierała ogromny wpływ na całokształt życia społecznego w kulturze polskiej wsi. Jej oddziaływanie przejawiało się niemal we wszystkich etapach życia ludności wiejskiej: obrzędach, obyczajowości, a także świętowaniu. W literaturze przedmiotu na określenie zjawiska religijności ludowej często używa się zamiennie takich terminów, jak: „pobożność ludowa”, „katolicyzm ludowy”, „religia ludowa” lub „religijność tradycyjna”. Uważa się, że religijność ludowa jest codziennością religijną szerokich mas i nie ma charakteru folklorystycznego lub marginalnego. Według definicji U. Altermatta (1995) „katolicyzm ludowy, oznacza przeciętny, codzienny katolicyzm życiowej religijności, którą każdy może zobaczyć, odczuć i usłyszeć – wiarę ludową i obrzędy, symbole i święta ludu kościelnego”.

Cechy religijności ludowej ukształtowały się na przestrzeni XVI–XVIII wieku i przetrwały do wieku XX. Dominacja szlacheckiego stylu życia, słaby rozwój miast i przenoszenie do nich tradycyjnej kultury wiejskiej doprowadziły do ukształtowania się społeczeństwa o cechach szlachecko-chłopskiego systemu wartości. Występowały oczywiście pewne różnice środowiskowe, jednak zasadnicze cechy tradycyjnej religijności ludowej upowszechniły się w całym społeczeństwie polskim, zwłaszcza w okresie międzywojennym (Altermatt, tamże).

Artykuł jest częścią przygotowywanej publikacji na temat religijności młodzieży gimnazjalnej i licealnej. Celem była próba znalezienia odpowiedzi na pytanie o znaczenie religii w życiu młodzieży na wsi.

Religijność wiejska a religijność miejska

Religijność wiejska jest zdeterminowana dość dużą liczbą czynników, takich jak:

1. względnie duży wpływ środowiska naturalnego,
2. związek rytmu życia religijnego z kalendarzem prac rolnych,
3. dość trwała i nie podlegająca modyfikacjom obrzędowość,
4. przewaga form zbiorowego uczestnictwa w praktykach religijnych nad indywidualnymi,
5. wielofunkcyjność parafii powodowana izolacją społeczną i przestrzenną wsi,
6. silnie eksponowana rola tradycji i znaczenie rodziny oraz sąsiedztwa jako składników środowiska socjalizującego,
7. rozbudowany kult świętych – obrońców przed siłami natury,
8. rozbudowany kult maryjny,
9. sensualizm, wyrażający się między innymi w niesymbolicznym traktowaniu przedmiotów kultu,
10. zapotrzebowanie na charyzmatycznych przywódców i eksponowanie roli księży, oraz
11. opór przeciw innowacjom (Potocki, 2005).

Procesy laicyzacji i globalizacji nie sprzyjają utrwalaniu tradycji a także hołdowaniu dotychczasowym wartościom. Wartości są ujmowane w pewnym kontekście, w którym jest dynamizowane myślenie zorientowane na ich urzeczywistnianie lub odrzucanie, co implikuje ludzkie postępowanie. Wartości zatem warunkują postępowanie człowieka. Związek między wartościami a postępowaniem nie jest związkiem prostym. Całokształt tego podejścia, czynności, przyczyn i skutku, łączący wartość z postępowaniem człowieka, S. Kunowski nazywa introcepcją wartości. „Pełna introcepcja ma ten skutek, że dana wartość jest z chęcią realizowana, nie jest więc czymś martwym, lecz czymś, co musi być realizowane w świecie rzeczywistym”, (Kunowski, 2003). Postępowanie człowieka ma więc podłoże aksjologiczne, które dzięki introcepcji zostaje zdynamizowane i przynosi spodziewane skutki. Pielęgnacja dotychczasowych ideałów i wartości jest wyraźnie dostrzegalna w środowisku wiejskim.

Wartości wiejskie to te, które z natury są przypisane do wsi, definiują jej tożsamość, decydują o tym, że wieś staje się wartością autoteliczną pożądaną dla jej mieszkańców i innych grup społecznych (Styk, 1993). Wartości są „zakorzenione” w kulturze, wypływają z potrzeb i celów, stanowią czynnik regulacji tychże, są podłożem motywacji, przekonań, działań człowieka oraz nadają sens jego życiu. Ale w warunkach ogromnego przyśpieszenia cywilizacyjnego wartości ulegają degradacji i to, co było kiedyś niepodważalnym wzorem, obecnie utraciło status tego wzoru.

Wobec powyższych rozważań pytanie o edukację i wychowanie w gimnazjach wiejskich (wygaszanych) i małych miast to pytanie o człowieka, o sposób bycia w tych środowiskach, o jego człowieczeństwo, ale też pytanie o plan życia, o tożsamość społeczno-kulturową, o możliwości urzeczywistniania wartości, rozwiązywania problemów tychże układów w podmiotowym funkcjonowaniu młodego człowieka w lokalnej, małej społeczności. Pytanie o edukację uczniów w tych środowiskach to również pytanie o kształtowanie lokalnego środowiska wychowawczego. Tę funkcję wzmacniającą w budowaniu człowieczeństwa w człowieku i kształtowaniu środowiska wychowawczego mogą spełniać wartości wiejskie i małego miasta, jeśli są włączane w proces wychowania szkolnego i rodzinnego.

Wiejskie wartości są mocno związane ze specyfiką życia określonej, niewielkiej społeczności. Świat wiejskich wartości kształtuje cechy, takie jak: pracowitość, życzliwość, cierpliwość, które są bardzo pożądane w życiu społecznym. Niewątpliwie wśród wielu istotnych wartości najważniejsze będą praca i wiara. Pracowitość to cecha bardzo ceniona przez mieszkańców wiosek a pracą na wsi zajęci są zwykle wszyscy członkowie rodziny. Tutaj czas pracy jest nienormowany, czyli praca trwa od świtu do późnego wieczora, a czasem i dłużej, zwłaszcza w czasie zbiorów. Niezmiennie istotną wartością w rodzinie wiejskiej jest wiara i religijność przejawiająca się również w świętowaniu. Niektórzy badacze twierdzą, że religijność ludowa ma magiczny charakter, jest nieoświecona i prymitywna, a także „nasączona” rytualizmem. Inni znów sądzą, iż ujemne cechy religijności ludowej nie odnoszą się do katolicyzmu polskiego (Majka, 1980).

Religijność polska jest od dawna przedmiotem badań etnografów i socjologów. Klasyczny opis typowych form i przejawów religijności ludowej został dokonany przez S. Czarnowskiego (1956), który twierdzi, że charakterystyczną cechą polskiej religijności ludowej jest zespolenie elementów polskości i katolickości, czyli tzw. nacjonalizm wyznaniowy. Religijność ta cechuje się ponadto społecznym, parafialnym i gromadzkim charakterem. Dlatego poczucie wspólnoty sąsiedzkiej, wioskowej, regionalnej lub narodowej jest odnawiane poprzez uczestnictwo w nabożeństwach, odpustach, procesjach i pielgrzymkach. Zdaniem S. Czarnowskiego (1956, tamże) religijność ludowa ma charakter sensualistyczny i pragmatyczny. Katolicyzm jest tutaj przystosowany do sytuacji życiowej rolnika.

Sensualizm pomieszany z rytualizmem o charakterze magicznym uzewnętrznia się w czci oddawanej świętym dostosowanej do ogólnej kultury ludności wiejskiej. W opisie S. Czarnowskiego religijność ludowa jest uboga doktrynalnie. Przeciętny chłop nie czyta Pisma św., zagadnienia doktrynalne są mu nieznane. Zna jedynie na pamięć kilka pieśni i pacierz. Religijność ludowa jest także tradycyjna i rytualistyczna, czego dowodem ma być przywiązanie do ustalonych obrzędów i niechęć w stosunku do proponowanych zmian w praktykach religijnych. Dalej S. Czarnowski (1956, tamże) stwierdza, że treść etyczna w religijności ludowej odgrywa ważniejszą rolę niż treść dogmatyczna, przy czym moralność ludowa jest uzasadniana przede wszystkim tradycją i obyczajem. Wreszcie chłop polski okazuje głęboki szacunek dla oficjalnych przedstawicieli religii, którzy modlą się za innych i wyrzekają się wszystkiego. Tutaj członek parafialnej społeczności jest wrażliwy na wszystko, co odbiega od ideałów ewangelicznej bezinteresowności.

Przedstawione powyżej modelowe cechy katolicyzmu ludowego ukształtowane w XVII i XVIII stuleciu przetrwały do wieku XX. Jednak już przed wojną S. Czarnowski pisał, iż „wieś fermentuje duchowo, przy czym ta fermentacja jest coraz gwałtowniejsza, sięga coraz głębiej i pozostając w ścisłym związku ze zmianami dokonującymi się w całym organizmie narodowym, zdaje się zapowiadać przeobrażenia życia religijnego, niewątpliwie bardzo daleko idące, zarówno w kierunku jego wydzielenia z dotychczasowo-

wego całokształtu życia zbiorowego jak pogłębienia etycznego i doktrynalnego” (Czarnowski, tamże).

Współcześnie socjologowie religii chętnie nawiązują do charakterystyki religijności ludowej w ujęciu S. Czarnowskiego. Według W. Piwowarskiego (1983) religijność tradycyjną cechuje m.in. głębokie i emocjonalne przywiązanie do „wiary ojców”, brak podbudowy intelektualnej i refleksji nad doktryną religijną, swoista moralność, w której akcentuje się bardziej gorliwość obrzędową i obyczajowość praktyczną niż ideały ewangeliczne, rytualizm przejawiający się w masowym uczestnictwie w praktykach religijnych oraz silną więź z parafią jako wspólnotą lokalną (Piwowarski, 1978). Zdaniem J. Mariańskiego (1983) powyższe charakterystyki religijności ludowej, akcentujące różne aspekty tradycyjnego katolicyzmu, mogą służyć jako ujęcie modelowe do opisu *status quo* tego katolicyzmu oraz tendencji rozwojowych w teraźniejszości i przyszłości. Tak opisany model religijności ludowej nie wiąże się z tendencją do sprowadzenia go do elementów folklorystycznych, lecz jest kategorią opisową i neutralną, przystosowaną do diagnozy aktualnych kształtów kościoła w środowisku wiejskim i jego przemian (Mariański, tamże). Religia ludowa jest niezmiennie związana z zabawą i świętowaniem, z możliwością krótkiego choćby odpoczynku od ciężkiej pracy w polu.

Święto to wydarzenie o szczególnym znaczeniu dla człowieka i społeczności świętującej. Jak uważa K. Żygulski (1981) święta przenoszą człowieka w świat wyzwolony od trosk i ograniczeń codziennej egzystencji, w pełnię intensywnego życia. W małych społecznościach, zwłaszcza wiejskich, wspólne świętowanie jest okazją do zacieśnienia więzi, do poszukiwania kolejnych świąt. Udział we wspólnej uroczystej mszy, śpiewaniu, modleniu się stwarza poczucie bliskości. Podczas „religijnego świętowania” nawiązuje się mocna więź z parafią i lokalną społecznością. Szczególne „uduchowienie” podczas uroczystości religijnych ma także „właściwości” łagodzenia dotychczasowych konfliktów. Świętowaniu towarzyszą wspólnie uznawane wartości, wspólnie wypowiedane słowa, wspólnie używane przedmioty, wspólnie wykonywane czynności, wspólne przeżycia. Święto jest instytucją społeczną w takim rozumieniu tego terminu, w jakim użyli go Robert M. MacIver i Charles H. Page (1949), którzy instytucję tę

określają jako ustalone formy lub sposoby postępowania, charakterystyczne dla grupowej aktywności ludzi. W przypadku święta jako instytucji mamy do czynienia z trwałością zachowań świątecznych.

Ustalone od dawna i wprowadzane nowe wzory zachowań świątecznych przyporządkowują indywidualne zachowania treściom i formom danego święta. Święta i sposoby świętowania różnicują narody i kultury, regiony, społeczności lokalne i rodziny. Życie społeczne, narodowe i rodzinne pozbawione święta jest bardzo ubożone. Obserwuje się to w wielu dzisiejszych rodzinach, które odeszły od tradycyjnych form świętowania, a nie wypracowały jeszcze nowych.

Życie młodzieży w środowisku wiejskim

Tereny wiejskie często są traktowane jednorodnie jako wieś. Pomijana jest wewnętrzna różnorodność tych obszarów, nie są brane pod uwagę ani różnice pomiędzy poszczególnymi typami miejscowości, ani pomiędzy różnymi statusami społecznymi mieszkańców wsi (Raport z badania Młodzież na wsi, Warszawa 2011).

A wieś nie jest jednolita. Po pierwsze, są gminy bogate i biedne, rozwijające się i popadające w coraz większą stagnację. Po drugie, myślenie w kategorii gmin, jakkolwiek uzasadnione ze względów finansowo-administracyjnych nie w pełni odpowiada lokalnym realiom. Właściwie każdą gminę wiejską można podzielić na miejscowość centralną, która jest siedzibą urzędu gminy, biblioteki, gimnazjum, zespołu szkół, przychodni, i resztę miejscowości. W pozostałych miejscowościach oferta i możliwości mieszkańców są zdecydowanie mniejsze, a życie szczególnie młodzieży trudniejsze. Zaczyna się od codziennych dojazdów do głównej miejscowości, często najpierw do szkoły podstawowej, potem do gimnazjum, a następnie dalej, do szkoły średniej, często położonej poza granicami gminy.

W 1999 roku przeprowadzono reformę systemu oświatowego. W jej wyniku powstały trzyklasowe gimnazja jako III stopień edukacji. W efekcie została strukturalnie wydzielona grupa wie-

kowa młodzieży gimnazjalnej (osobne szkoły, programy nauczania, zadania pedagogiczne). Sens tej zmiany jest ściśle związany z potrzebą dostosowania systemu edukacji do wymagań pedagogicznych pracy z młodzieżą w wieku 13–16 lat. Nowy system okazał się skomplikowany w działaniu i wymaga wielu niestandardowych rozwiązań. Można powiedzieć, że „ujawnił się” problem dorastającej, współczesnej młodzieży, a to wymaga opracowania nowej systemowej oferty edukacyjnej adresowanej do „niespokojnej i nieprzewidywalnej” grupy.

Część młodych ludzi z obszarów wiejskich prowadzi życie nie odbiegające od życia ich rówieśników z miast, z naciskiem na słowo rówieśników. Dzieci miejscowej „śmietanki” często są wozone na zajęcia dodatkowe do większych miast, uczą się angielskiego u *native speakerów*, jeżdżą do szkół muzycznych i na treningi zespołów piłkarskich. Najczęściej są to dzieci nauczycieli, urzędników bądź lekarzy – czyli wyselekcjonowana kasta. Inaczej jest w przypadku dzieci z rodzin o niższym kapitale społecznym i kulturowym, dla których na miejscu nie ma oferty, nie ma też nikogo kto dowoziłby je na zajęcia do miasta.

Czas nauki w gimnazjum (obecnie wygaszanym) i liceum to bardzo trudny okres w życiu nie tylko dorastającej młodzieży a także dla rodziców, wychowawców i nauczycieli. Problemy te nie omijają małych miejscowości i są znane również na wsi.

Wiesz jak każde inne środowisko wpływa na proces wychowania dzieci i młodzieży. Ale świat wiejskich wartości może być pewnego rodzaju drogowskazem do „komponowania” dalszego, dorosłego już życia. Wiek dorastania jest nacechowany dużą uczuciowością i zmiennością emocjonalną. Niestabilność emocjonalna może wpływać negatywnie na każdą sferę życia, w tym również (a może szczególnie) na religijność. Religijność młodzieży była już przedmiotem badań, m.in. prowadzonych przez Józefa Baniaka z UAM.

Badania J. Baniaka nad religijnością młodzieży

Na świadomość religijną dzieci wpływa w dużym stopniu religijność rodziców. W rodzinach, w których dorośli wierzą i prakty-

kuja, wiara jest traktowana jako czynnik ułatwiający wyjście z kryzysu, np. modlitwa, rozmowa z księdzem, spowiedź, przyjęcie Komunii św. Takie rodziny miała jedna trzecia przebadanych uczniów. Największy odsetek przebadanych gimnazjalistów, bo ok. 80 proc., przyznaje się do wiary katolickiej. Ale na pytanie otwarte: czym jest dla ciebie wiara? – jedynie 18,7 proc. potrafiło podać przybliżoną definicję wiary Kościoła katolickiego. Reszta opisywała wiarę jako coś z pogranicza magii (Baniak, 1990).

Aż 75 proc. badanych deklaruje wiarę w Boga, o jakim naucza Kościół katolicki, ale jedynie 11 proc. potrafiło wymienić cechy Boga według nauki Kościoła katolickiego. Pozostali „zmyślali” cechy Boga, u niektórych można się dopatrzeć cech Boga według islamu czy innych religii. Na pytanie, czy religijność ankietowanego jest głębsza dziś czy w pierwszej klasie szkoły podstawowej, około 6-7 proc. podawało, że kiedyś ich religijność była większa. Pozostali nie dostrzegali różnicy.

Prawie 53 proc. ankietowanych deklarowało niedzielne uczestnictwo we Mszy św. To dużo, zważywszy, że gimnazjaliści znajdują się w okresie buntu (Baniak 1990, tamże). Udział w codziennej Mszy św. deklarowało niecałe 9-10 proc., czyli – zdaniem badacza – bardzo niewiele. Niedzielną Mszę św. gimnazjaliści traktują jak obowiązek, ich religijność jest obowiązkowa, a to bardzo źle służy formacji religijnej w tym wieku. Jedna piąta badanych w ogóle nie chodzi na Msze św. Około 6 proc. robi to okazjonalnie – za namową sympatii, babci lub katechety. Do spowiedzi wielkanocnej przystępuje ponad 50 proc. ankietowanych, nie spowiada się w Wielkanoc ponad jedna piąta. Do spowiadania się w innym terminie przyznaje się około 7-8 proc. Jednocześnie odsetek przystępujących na Wielkanoc do Komunii św. jest większy niż odsetek przystępujących do spowiedzi. Świadczy to o braku poczucia grzechu, niewiedzy o tym, czym jest świętokradztwo. Takie zjawisko obserwowane jest także u dorosłych i młodzieży licealnej. „Ostatnia spowiedź była rok, dwa lata temu, ale wszyscy idą do Komunii, więc ja też pójdę. Przykład idzie z rodziny, bo często rodzice bądź rodzice chrzestni przystępują do Komunii św. bez spowiedzi, bo np. są po rozwodzie” – tłumaczy ten mechanizm J. Baniak.

Zdaniem J. Baniaka, z badań wynika, że gimnazjaliści nie wiedzą, jak się modlić ani do kogo. Około połowy ankietowanych nie modli się w ogóle. Poziom wiedzy religijnej jest także mizerny. „Około 43 proc. nie potrafi wymienić w porządku chronologicznym dziesięciu przykazań, jeszcze gorzej z wymienieniem sakramentów czy prawd wiary. Nawet wymienienie Osób Trójcy Świętej stwarza problemy, gimnazjaliści włączali do Trójcy Świętej św. Józefa, Matkę Bożą, a nawet innych świętych”. Prawie 70 proc. gimnazjalistów wolałoby, żeby katecheza odbywała się przy kościele, a nie w szkole. „Wola, by uczono ich religii wyjaśniając symbole, znaki, pokazując liturgię, a nie na podstawie dobrze prowadzonych zeszytów”. Z badań jednak wynika, że młodzież jest słabo związana z parafią, nie rozumie, czym jest parafia jako wspólnota. Według Baniaka, do takiego stanu rzeczy przyczyniło się przeniesienie katechezy do szkoły, co krytykują sami gimnazjaliści.

Podsumowanie

Podczas kilkuletnich obserwacji i badań nad uroczystościami związanymi ze świętami mającymi religijny charakter a zwłaszcza z tzw. odpustem dał się zauważyć duży udział młodych ludzi w celebrowaniu tego święta. Odpust parafialny w Kościele katolickim to uroczystość patrona danego kościoła. Obecnie odpusty parafialne kojarzą się z zewnętrzną „oprawą”, na którą składają się wydarzenia religijne, czyli tzw. suma odpustowa, dekoracja kościoła, uroczysta procesja. Do przystrojenia kościoła są angażowane całe rodziny, często kolejno wyznaczane przez proboszcza i radę kościelną. W procesji uczestniczy bardzo dużo dzieci i młodzieży niosącej ze szczególnym nabożeństwem parafialne sztandary i figury świętych. Uroczystościom tym towarzyszą kramy z zabawkami a także festyny, na których przede wszystkim pokazuje się młodzież. Lokalny festyn „odpustowy” to często pochwalenie się umiejętnościami przez młodych ludzi przed lokalnymi władzami a także zaproszonymi urzędnikami z innych, ościennych gmin. W czasie odpustu parafie wspólnie z lokalnymi władzami dumnie prezentują kolejne osiągnięcia swojej małej społeczności.

Upływ czasu pociąga za sobą wiele różnych zmian w wielu aspektach życia społecznego. Zmiany te dotyczą również tradycji – jedne odchodzą w zapomnienie, inne są kultywowane i wzbogacane. Mimo to można zauważyć nadal duże znaczenie wielu obrzędów dorocznych i rodzinnych zarówno w życiu dorosłych jak i młodzieży. Młodzież w krótkich wywiadach pilotażowych deklaruje swoje przywiązanie do parafii i utożsamia się z lokalnymi tradycjami jak odpusty, procesje, święta kościelne. Obiegowa opinia o „nabożnej wsi” i „świeckim” mieście znajduje swoje potwierdzenie – młodzież z terenów wiejskich regularnie bierze udział w mszy i bawi się na towarzyszących uroczystościom kościelnych festynach – co nie jest udziałem gimnazjalistów i licealistów mieszkających w mieście.

Bibliografia

1. Altermatt U., *Katolicyzm a nowoczesny świat*, tł. Czesław Porębski, Kraków 1995, Znak (*Katholizismus und Moderne*, 1991).
2. Baniak J., *Między buntem a potrzebą akceptacji i zrozumienia. Świadomość religijna i moralna a kryzys tożsamości osobowej młodzieży gimnazjalnej. Studium socjologiczne*, Kraków 2009.
3. Chałas K., Kowalczyk S., *Wychowanie ku wartościom narodowo-patriotycznym*, Lublin–Kielce 2006.
4. Chałas K., Maj A., Mariański J., *Wychowanie ku wartościom religijnym*, Lublin–Kielce 2009.
5. Chałas K. (red.), *Wychowanie ku wartościom w świetle nauczania Jana Pawła II*, Lublin–Kielce 2006.
6. Chałas K., *Wychowanie ku wartościom wiejskim jako szansa integralnego rozwoju wychowanka*, Lublin 2007.
7. Czarnowski S., *Kultura religijna wiejskiego ludu polskiego*, [w:] tenże, *Dziela*, t. 1, Warszawa 1965.
8. Robert M. MacIver, Charles H. Page Society 3rd Edition (textbook), (1949).
9. Kunowski J., *Wartości w procesie wychowania*, Kraków 2003.
10. Majka J. 1980, *Uwarunkowania katolicyzmu polskiego*, „Chrześcijanin w świecie” nr 12.
11. Mariański J., *Przemiany religijności ludowej w środowisku wiejskim*, [w:] *Religijność ludowa ciągłość i zmiana*, Ks. W. Piwowarski (red.), Wrocław 1983.

12. Piwowarski W., *Religijność wiejska w warunkach urbanizacji. Studia socjologiczne*, Warszawa 1971.
13. Styk J., *Chłopski świat wartości. Studium socjologiczne*, Włocławek 1993.
14. Potocki A., *Religijność ludowa – wielość wymiarów*, [w:] *Kultury religijne Perspektywy socjologiczne*, A. Wójtowicz (red.), Warszawa – Tyczyn 2005.
15. Projekt badawczy Młodzież na Wsi zrealizowany przez Pracownię Badań i Innowacji „Stocznia” na zlecenie Polsko-Amerykańskiej Fundacji Wolności, Warszawa 2011.
16. Tomicki R., *Religijność ludowa*, [w:] *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, tom II, M. Biernacka, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Kutrzeba-Pojnarowa, W. Paprocka (red.), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981.
17. Raport z badań społecznych, A. Miodyńska (red.), Małopolski Instytut Kultury, Kraków 2008.
18. Robert M. MacIver, Charles H. Page Society 3rd Edition (textbook), (1949).
19. Wolska M., *Wieś – bogactwem tradycji*, [w:] *Świat wiejskich wartości źródłem mojego wzrastania*, Praca zbiorowa gimnazjalistów, Krystyna Chałas (red.), XI Edycja Konkursu, Lublin 2012.